

«ԱՅԺԱ» ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ԲԱՌԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ

Ջ. Ա. ԲԱՌԱՍՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հր. Աճառյանի անվան լեզվաբանության ինստիտուտի բարբառագիտության բաժինը գրեթե քառորդ դար առաջ ձեռնարկեց մի շատ կարևոր ու պատասխանատու գործ հայերենի բարբառագիտական ատլասի կազմումը (այսուհետև՝ ԲԱ): Այդ տիտանական աշխատանքն իրականացնելու համար կազմվեց ծրագիր, որն անվանվեց «Բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր» (Երևան, 1977 թ.): Ծրագիրն ընդգրկում է հայ բարբառներն իրարից տարբերող բառային, քերականական ու հնչյունական հատկանիշներ:

Ծրագրի առաջին բաժինը կազմում են բառային զուգաբանությունները, որոնց հիմքում ընկած են տվյալ հասկացության դիմաց տարբեր վայրերում հանդես եկող զուգաբանությունները: Երկու տասնամյակի ընթացքում հավաքչական աշխատանքների շնորհիվ կուտակված հարուստ նյութը հնարավորություն է տալիս բազմակողմանի ուսումնասիրություններ կատարել: Կարելի է դիտարկել իմաստային որոշակի խմբեր, կարելի է զբաղվել մեկ առանձին վերցրած հասկացության զուգաբանությունների քննարկմամբ: Իմաստային շատ հետաքրքիր խումբ են կազմում ժամանականիշ հասկացությունները:

«ԲԱ նյութերի հավաքման ծրագրի» 1-ին բաժնում, որն ընդգրկում է հասկացական-բառանվանողական զուգաբանությունները, 275, 276, 277, 278, 450, 451, 452, 466, 471, 476 կետերը նվիրված են ժամանականիշ անուններին ու մակբայներին: Դրանց դիմաց գրանցված զուգաբանությունները շատ հետաքրքիր պատկեր են ներկայացնում:

Դիտարկենք «Ծրագրի» 450-րդ բառահոդվածն արտահայտող «ԱՅԺԱ» հասկացության բառանվանումները հայերենի խոսվածքներում:

Մինչև այժմ գրանցված 500-ից ավելի խոսվածքներից և ոչ մեկում այժմ բառածևը գրանցված չէ:

Գրաբարյան «այժմ» բառը, որ բազմիցս կիրառվել է մատենագրության մեջ տարբեր ածանցումներով, բառաբարդումներով (առ այժմ, այժմեն, այժմեան, այժմածին, այժմու, ցայժմ...), Աճառյանը ստուգաբանում է այս + ժամ ձևով, որ հաճախակի գործածության և շեշտը 1-ին վանկի վրա լինելու պատճառով կորցրել է երկրորդ բաղադրիչի ա ձայնավորը (շեշտից կախված հնչյունափոխություն) և առաջին բաղադրիչի ս բաղաձայնը, որովհետև երկու շփական բաղաձայնների հարևանությունը արտասանական բարդություն է ստեղծում: Պահպանվել է ժ-ն, որովհետև բարդ բառի հիմնական բաղադրիչի վրա է ժանրացած բառիմաստը (ժամ)¹:

Գրաբարում հաճախադեպ կիրառություն ունեցող այս բառը հետագայում դուրս է մղվել կենդանի խոսակցական լեզվից և հայտնվել է միայն գրական արևելահայերենում: Հաստատապես կարելի է ասել, որ արևելահայ գրական լեզվին անցած «այժմ» ձևը ուղիղ զծով սերում է գրաբարից: Լույսիսկ կարելի է պնդել, որ այս կցական բարդությունը մտածված բառակազմության արդյունք չէ և կազմվել է խոսողության գործընթացում:

Ատլասի համար հավաքված զուգաբանությունների մեջ չգտնելով այս ձևը՝ դիմեցինք նաև «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» մատուցած նյութերին: Բայց «Այժմ» բառն իր բուն նշանակությամբ բացակայում է հայերենի խոսվածքներում: Առաջին հայացքից մեր ասածին հակառակ փաստ է թվում Թիֆլիսի խոսվածքում առկա «իժում» ձևը և Սուչավայի «ամժոմ», «անժում» ձևերը, բայց դրանք իմաստով չեն համապատասխանում այժմ-ին: Թիֆլիսի խոսվածքում առկա «իժում» ձևը նշանակում է «այնուհետև», «դրանից հետո» և համապատասխանաբար գրանցված է

¹ Տե՛ս Հր. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. 1, Երևան, 1971:

«Ծրագրի» 467-րդ բառահոգվածի դիմաց, որն արտահայտում է «Այնուհետև» հասկացության զուգաբանությունները: Իսկ Աճառյանի գրանցած Սուչավայի բարբառում առկա «անժըմ» ձևն անկասկած առաջացել է այն+ժամ ձևով և չի կարող այժմ (այս+ժամ) բառի իմաստն արտահայտել: Միջին հայերենի նշանավոր հուշարձաններից մեկում՝ Ամիրդովլաթ Ամասիացու աշխատության մեջ², անժմու ձևն ունի ոչ ժամանակին, անժամանակ իմաստը:

«Այժմ» հասկացության դիմաց հայերենի խոսվածքներում արձանագրված ձևերի համեմատությունից պարզ է դառնում, որ գրեթե համահայերենյան կիրառություն է ունեցել և ունի «հիմա» ձևը՝ իր բազմաթիվ ձևափոխված, հնչյունափոխված տարբերակներով: Հայերենի խոսվածքներից յուրաքանչյուրում տվյալ տարածքին հատուկ հնչյունափոխություն կրելով՝ այն ամբողջովին ընդգրկում է «այժմ» բառի արտահայտած իմաստը:

Արևմտահայ գրական լեզվում նույնպես ընդունված է հիմա ձևը:

Ակնի, Պոլսո և արևմտյան խմբակցության շատ խոսվածքներում գրանցված են հիմագ, հըմագ ձևերը:

Կարնո խոսվածքում առկա է հիմիգ զուգաբանությունը:

Աշխարհագրական ընդարձակ տարածք են ընդգրկում (և՛ արևմտյան, և՛ արևելյան խըմբակցության բարբառներ) կ-ի անկումով առաջացած ձևերը.

Երևան և շրջակայք - հըմի

Թիֆլիս - հիմա

Ջավախք - հիմի, հայմի

Մալաթիա - հըմմա

Յաճընի, Ավեդիայի խոսվածքներում առկա հումմո և համո ձևերը օրինաչափ հնչյունափոխության արդյունք են: Քեսաբում առկա է հեմ նախածնը՝ հեմու:

Այս նախածները փաստում են, որ վերոհիշյալ զուգաբանությունները ակ՝ ածանցով կազմված բառեր են: Այս փաստարկի օգտին են խոսում Ակնա խոսվածքին հատուկ «հիմայեգ>հիմայեգուզս» զուգաբանությունը, որ նվազականի կրկնահավելումով առաջացած ձև է:

Ածանցն անջատելով՝ ունենում ենք հեմ կամ հեմ (ե>ի հնչյունափոխությունը գրանցված ձևերուս առկա է):

Գրաբարյան արդյունքներով ավանդված և բարբառների գերակշիռ մասում գրանցված ձևերը հանգում են հեմ նախածնին:

Հիմա(կ)-ի փոփոխության արդյունք են նաև հըմկա, մըկա, մըզը... զուգաբանությունները, որ գրանցվել են մեծ տարածք ընդգրկող խոսվածքներում՝ Մուշ, Սասուն, Ալաշկերտ, Մանազկերտ, Վան, Շատախ, Բաղեշ, Խոյ, Բայազետ, պարսկահայ խոսվածքներ և այլն:

Սակայն հայերենի խոսվածքներում ժամանականիշ բառերի դիմաց առկա զուգաբանությունները դիտարկելիս նկատել ենք մի հետաքրքիր օրինաչափություն, որ թույլ է տալիս վերոհիշյալ հըմկա - մըկա - մըզը ձևերին այլ բացատրություն տալ: Վերոհիշյալ ձևերը գործառու են հիմնականում այն տարածքներում, ուր ժամանակ հասկացության դիմաց առկա են գաի, գախ, կախ, գախ, գախ զուգաբանությունները, որ փոխառյալ ձևեր են նոր պարսկերենից:

Կարելի է կարծել, որ «այս ժամին» հասկացությունն արտահայտող «այժմ» ժամանականիշ մակբայի իմաստի ողջ կոնկրետությունն ընդգրկելու համար են ստեղծվել հիմա + գաի>հիմգա, հըմգա, հըմկա, մըկա, մըզը... ձևերը:

Այս բացատրության օգտին է խոսում Խուբի Թաղվու գյուղի խոսվածքում գրանցված «հըմիգա» ձևը:

Այն, որ բառի երկրորդ բաղադրիչը գաի (ժամ, ժամանակ) արմատն է, փաստում է նաև մեր կողմից Մշո Սկրագոմ գյուղի խոսվածքում գրանցված հ'իտկա զուգաբանությունը՝ հիմա, հենց այս պահին նշանակությամբ: Անկասկած այն առաջացել է իդա ցուցական դերանվան և գաի-ի միացումից՝ արտահայտելով այս ժամին, այս ժամանակ իմաստը:

Եւթնը, որ Մշո բարբառում այս, այդ, այն ցուցական դերանունների եռանդանության դիմաց առկա է երկանդամություն (իդա նշանակում է և՛ այս, և՛ այդ): Այս հիտկա ձևը համարել ենք մի առանձին ձև՝ «այժմ» բառի կաղապարով առաջացած:

Ինչպես նշեցինք, հեմ արմատից ծագած ձևերը համահայերենյան են:

Միջին հայերենում վկայված ձևերը ավելի հաճախ -իկ ածանցի օգտին են խոսում (հիմի(կ)>հիմի):

Այդ հիմա(կ)-ի կամ հիմի(կ)-ի անցումային հաջորդ օղակը հ-մ հնչյունների դրափոխությամբ ստացված ձևերն են՝ հիմի(կ)>հըմի(կ)>մըիկ, մըիկ, մըիկնգ և այլն, որ գործառու են արևելյան խմբակցության որոշ խոսվածքներում (Ղարաբաղ, Ղարադաղ, Գորիս):

² Տես Ամիրդովլաթ Ամասիացի, Օգուտ բժշկության, Երևան, 1940:

Չեմ արմատից առաջացած ձևերից բացի «ԱՅԺՄ» հասկացության դիմաց գրանցվել են նաև այլ կարգի զուգաբանություններ: Ցղնայի, Ազուլիսի, Մևրիի, Կարճևանի խոսվածքներում գրանցված հարդա, հըրդա, հարդա, հըրդօ ձևերը միանգամայն այլ ծագումնաբանական խումբ են կազմում:

եղ. Աղայանը³ այդ հըրդա ձևը համարում է համապատասխան հնչյունափոխությամբ հրեդիկ ձևից առաջացած (կ-ի անկմամբ և բառավերջի ի հնչյունի և հնչյունափոխությամբ):

Մեծարգո գիտնականը գրաբարյան ահավասիկ>ահավադիկ>հրեդիկ ձևից է բխեցնում խոսվածքում առկա հրդա ժամանակամիջը՝ «այժմ» նշանակությամբ: Բայց մենք սրա կողքին առաջարկում ենք նաև մի այլ վարկած:

Առկա է հնդեվրոպական արդ արմատը՝ «հիմա», այս պահին նշանակությամբ: Միանգամայն հնարավոր ենք համարում սահմանափակ տարածքում այդ ձևի հնչյունափոխված տարբերակների առկայությունը, քանզի այդ կարծիքին են մղում մեզ շրջակա խոսվածքներում գրանցված ձևերը:

Գիտարկենք Կարճևանի բարբառում առկա հանրյան զուգաբանությունը և աշխատենք հանգել արդ նախաձևին:

1) Ըստ բարբառում գործող հնչյունական օրենքների՝ հին հայերենի ա-ն երկվանկ բառերի սկզբում շեշտի տակ դարձել է ն, եթե այդ ձայնավորին հաջորդել է ւ, ն, ո, ւ ձայնորդներից որևէ մեկը:

2) Բառավերջի ի>ա հնչյունափոխությունն այս բարբառում էլ է գործում: Ուստի օրինաչափ է ի>ա անցումը (արդի>արդա>հանրյան):

3) Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հ-ի հավելումը այս բարբառում օրինաչափ է:

Նյութը շատ չժամրաբեռնելու համար չենք բերում նշված կետերը հաստատող փաստեր, որ քաղել ենք գրանցված խոսվածքների հնչյունական օրինաչափություններն արտահայտող բաժնից:

Ցղնայի բարբառում առկա հըրդօ ձևը ժամանակագրական առումով ավելի նոր երևույթ է: Արդի և հըրդօ ձևերի միջև ի-օ անցումն ունեցել է անցումային օղակ (ի - ն - օ): Հաշվի առնելով Ցղնայի և Ազուլիսի խոսվածքներում առկա հնչյունական օրենքը, թե շեշտի տակ ա ձայնավորը փոխվում է օ-ի (ն>օ), կարող ենք եզրակացնել, որ Կարճևանի բարբառի հանրյան ձևի հետագա փոփոխության արդյունք է Ցղնայի, Ազուլիսի խոսվածքներում առկա հըրդօ զուգաբանությունը:

Եթե հանրյան և հըրդօ ձևերի ծագումը արդի (արդ) նախաձևից հնարավոր, և օրինաչափ ենք համարում, ապա Մևրիի խոսվածքում առկա հարդա զուգաբանությունը շատ ավելի ակնառու ձևով է վկայում այդ մասին (հ-ի հավելումն ու ի>ա անցումը միանգամայն օրինաչափ է այդ խոսվածքի համար):

Մեր ասածի օգտին է խոսում այն, որ վերոհիշյալ ձևերից յուրաքանչյուրը մյուսի անցումային օղակն է՝ արդի>հարդա>հանրյան>հըրդային>հըրդօ...

«Այժմ» հասկացության դիմաց հայերենի շատ խոսվածքներում գրանցվել են մեկից ավելի զուգաբանություններ, սակայն չի կարելի ասել, թե այս հասկացությունը հոմանիշային առատություն է հանդես բերում: Պատճառն այն է, որ այժմ հասկացությունն ընդգրկում է կոնկրետ ժամանակահատված: Նույնը չի կարելի ասել այլ ժամանակամիջների մասին խոսելիս, որոնք խիստ ուրոշակիություն չունեն («ժամանակ», «առավոտ», «կեսօր», «իրիկնապահ», «վաղը»): Այդ կոնկրետության պակասն է պատճառը, որ տվյալ հասկացությունների դիմաց գործառում են բազմաթիվ զուգաբանություններ:

«Այժմ» հասկացության դիմաց որոշ խոսվածքներում առկա են նաև օտար, փոխառյալ ձևեր:

Որոշություն կիրառվել է աս սահաթին<այս սահաթին (այս ժամին) զուգաբանությունը, որում առկա ցուցական դերանունը որոշակի է դարձնում հենց այս պահին գործողության կատարման հանգամանքը՝ միանալով թուրքերեն սահաթ (ժամ) ձևին:

Խանլարի խոսվածքում գրանցվել է սայիս ձևը, որ ծագում է դարձյալ թուրքերեն սահաթից՝ արագախոսության պատճառով կրած փոփոխությամբ և ս հոդով (սահաթիս>սայիս): Այս խոսվածքում գրանցվել են նաև հեժ արմատից ծագած զուգաբանություններ՝ մըիղէ, մըիղէկ, որոնք, ինչպես նշեցինք, հիմն(կ), հիմի(կ) ձևերից են առաջացել դրափոխությամբ:

Համեմատելով «այժմ» հասկացության դիմաց հայերենի խոսվածքներում արձանագրված ձևերը՝ կարող ենք կատարել այսպիսի խմբավորում.

³ Տե՛ս եղ. Աղայան, *Մեղրիի բարբառը, Երևան, 1954*։

1) հեն արմատով կազմված ձևեր, որոնք ենթարկվել են յուրաքանչյուր խոսվածքին հատուկ հնչյունափոխության:

2) Հնդեվրոպական արդ>արդի ձևից ծագած զուգաբանություններ, որ գործառում են շատ սահմանափակ տարածք ընդգրկող խոսվածքներում (Սևրի, Ցղնա, Կարճևան):

3) «Այժմ» բառի կաղապարով ստեղծված ձևեր, որոնցում առաջին բաղադրիչը ցուցական դեիանունն է, երկրորդը՝ ժամ, ժամանակ հասկացությունն արտահայտող ձևը (զահ, առն):

4) Փոխառյալ ձևեր, որոնք կողքին անպայմանորեն առկա են նաև հեն արմատից սերող ձևեր:

Ի տարբերություն մնացած ժամանականիշ հասկացությունների, «այժմ»-ը զուգաբանությունների առատությամբ աչքի չի ընկնում, որովհետև մատնանշում է խիստ որոշակի ժամանակահատված:

Օգտագործելով ըստ «Բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրի» կուտակված հարուստ նյութը, բարբառագիտական աշխատություններից քաղված փաստերը, «Պայ ժողովրդական հեքիաթների» բազմախատոր հրատարակություններից ընտրված նյութը կարող ենք քարտեզագրման մի փոքրիկ փորձ կատարել և նախնական մի քարտեզով ներկայացնել «ԱՅժՄ» հասկացության զուգաբանությունները հայերենի խոսվածքներում հիմք ընդունելով վերոհիշյալ խմբավորումը և յուրաքանչյուր խումբ քարտեզի վրա արտահայտելով մի պայմանական նշանով:

«Այժմ» հասկացության զուգաբանությունների պատկերը ներկայացնում ենք հավելվածի ձևով.

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ց

Հիմա (հեմու, համո, հըմա...) - Զեսար, Ավեդիա, Չաճն, Խարբերդ, Ակն, Սալափա, Շապին-Գարահիսար

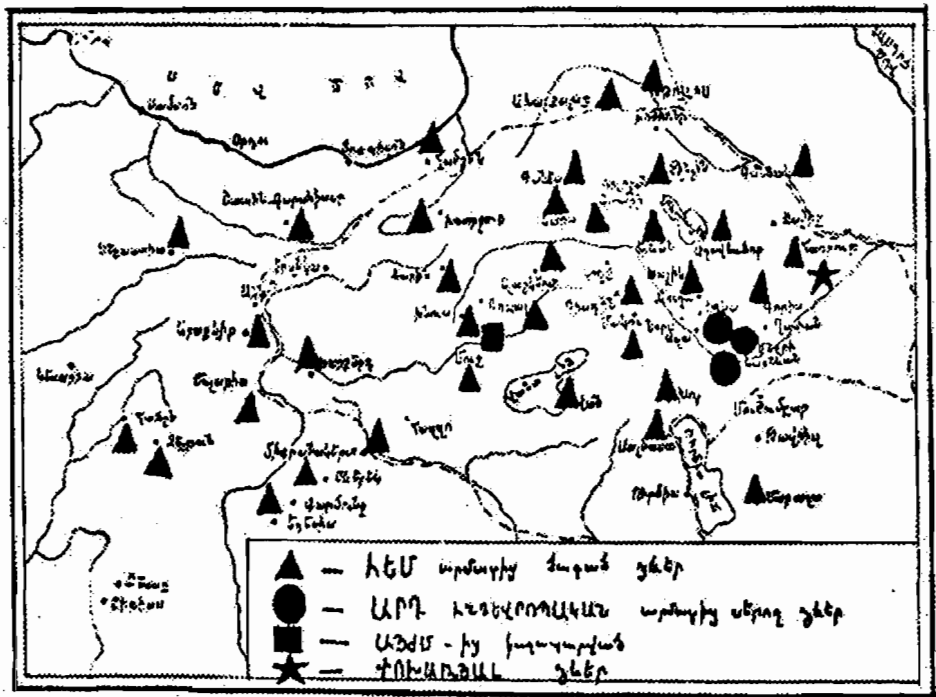
հիմի (հըմի, հըմիգ) - Երևան և շրջակայք, Բասեն, Հին Ջուրա, Իջևան, Համշեն, Սուրմալու, Իզդիր, Սպահան, Ջավախք (Կարին)

մըկա, մըզա (հըմկա, հ'իտկա) - Աստուն, Սուշ, Բաղեշ, Խոյ, Բայազետ, Արծկե, Վան, Բերկրի, Մակու, Մարաղա

մըհիկ, մըհեճգ, (մըդգ, միհեճգ) - Ղարաբաղ, Մարտակերտ, Հաղուբ, Խանլար, Ասկերան և այլն, Գորիս, Ղարաղաղ

հարդա (հըրդա, հըրդօ) - Սևրի, Կարճևան, Տանակերտ

Քարտեզի վրա արտահայտենք «ԱՅժՄ» հասկացության զուգաբանությունները՝ յուրաքանչյուր արմատական խմբի համար օգտագործելով առանձին պայմանական նշան.

Дж. А. Барнасян - Слова, выражающие понятие «ныне» (այժմ) в говорах армянского языка. - 450-я словарная статья "Программы сбора материалов диалектологического атласа армянского языка" относится к понятию այժմ (ныне, сейчас). Грабаровская словоформа այժմ совершенно не встречается в более чем 450 - и записанных говорах. Выступающие вместо нее формы по происхождению можно сгруппировать следующим образом:

1. Наиболее распространенными являются формы, образованные корнем հտձ, которые были подвергнуты разного рода чередованиям. Встречающиеся հիձսկ, հիձիկ, հրձիզ, հրձի, հրձիզս, հիձսյ и др. полностью выражают основной смысл слова այժմ ("в сей час" "в сие мгновение").

Результатом изменения формы հիձս(կ) являются также հրձկա, ըրկա, ըրզը и подформы, которые встречаются в большей части западноармянских говоров.

Следующее переходное звено формы հիձս(կ) словоформы, образованные метатезой звуков h-ձ: Արհէկ, ըրհէզ, ըրհէզս и тд.

2. Другая группа обозначений понятия այժմ - формы, образованные унаследованным из индо-европейского праязыка корнем шрп, которые имеются в некоторых восточноармянских говорах: հարրա, հրրրա, հրրրո и др.

3. В говорах диалекта Муша встречаются формы հրրզա, հիիկա и др., которые образованы по модели слова այժմ «իդш» "этот"+ заимствованный перс. корень qш(h) "час").